

«БІЛОКОМІРЦЕВА» ЗЛОЧИННІСТЬ У «КРИМІНАЛЬНОМУ СУСПІЛЬСТВІ»: ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

Чаплик Микола Миколайович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри соціології управління Донецького державного університету управління

Стаття присвячена проблемі «білокомірцевої» злочинності в українських реаліях. Розглядаються історичні передумови та причини поширеності «білокомірцевої» злочинності в українському соціумі, а також здійснюється спроба з'ясування подібного стану речей. Проводиться аналіз базису, на якому ґрунтується та відтворюється вітчизняна «білокомірцева» злочинність. Зосереджується увага на тінювих практиках, які використовуються для відтворення «білокомірцевої» злочинності. Особлива увага звертається на такі соціальні явища, як приватизація, корупція, економічна злочинність. Автор погоджується із думкою, щодо існування у вітчизняному контексті нової реальності, яка постає у вигляді «кримінального суспільства». Відтак усе суспільство так чи інакше є втягнутим до кримінальних практик. При цьому головними акторами даного соціуму постають «білі комірці» або ті, хто володіє певним ресурсом – економічним, політичним, адміністративним, силовим і т. ін.

Ключові слова: «білокомірцева» злочинність, корупція, приватизація, економічні злочини, «кримінальне суспільство».

Статья посвящена проблеме «беловоротничковой» преступности в украинских реалиях. Рассматриваются исторические предпосылки и причины распространения «беловоротничковой» преступности в украинском социуме, а также осуществлена попытка объяснения данной ситуации. Проводится анализ базиса, на котором основывается и воспроизводится отечественная «беловоротничковая» преступность. Особое внимание обращается на такие социальные явления как приватизация, коррупция, экономическая преступность. Автор согласен с мнением о существовании в отечественном контексте новой реальности, которая возникает в виде «криминального общества». Таким образом, всё общество, так или иначе, вовлечено в криминальные практики. При этом главными акторами данного социума являются «белые воротнички» или те, кто владеет определённым ресурсом – экономическим, политическим, административным, силовым и т.д.

Ключевые слова: «беловоротничковая» преступность, коррупция, приватизация, экономические преступления, «криминальное общество».

The article is devoted to the problem of «white-collar» crime in the Ukrainian realities. Discusses the historical background and the reasons for the spread of «white-collar» crime in the Ukrainian society, and represented an attempt to clarify the situation. The analysis of the basis on which to base and played domestic «white-collar» crime. Focus on social phenomena such as privatization, corruption, economic crime. The author agrees with the existence in the domestic context of the new reality that occurs in the form of «criminal society». Thus, the entire society, somehow involved in criminal practices. In this case, the main actors of a given society are «white-collar» or those who own a particular resource – economic, political, administrative, power etc.

Keywords: «white-collar» crime, corruption, privatization, economic crimes, «criminal society».

Злочинність, як і будь-яке інше соціальне явище, є універсальною та всеосяжною – вона представлена на всіх рівнях та у всіх верствах суспільства. Жоден соціальний інститут, жодна соціальна структура чи соціальна група не мають імунітету від цієї суспільної хвороби. Однак є такі різновиди злочинності, які у суспільній свідомості майже не асоціюються зі злочинністю – це злочини «білих комірців» або злочини, які вчиняють статусно добропорядні та поважні люди. У сучасних суспільствах злочини «білих комірців» є найбільш латентним різновидом злочинності. Водночас вони наносять великої шкоди соціуму. «Білокомірцеву» злочинність у «всій красі» сповна відчуває на собі українське суспільство. Рівень криміналізації вітчизняного прошарку «білих комірців» перевищує всі розумні межі та загальноприйняті соціальні норми. Тому актуальність даного дослідження не викликає сумнівів та полягає у спробі пролити світло на цю проблему.

Поняття «білокомірцева» злочинність» вперше було озвучене американським соціологом та кримінологом Е. Сатерлендом [1]. Британський соціолог Е. Гідденс розмежовує поняття «білокомірцева» злочинність» на «злочини осіб, які наділені владою» (або «службову злочинність») та «корпоративну

злочинність» [2, с. 206]. В юридичній літературі терміни «службові злочини» та «корпоративна злочинність» також вважаються аналогами «білокомірцевої» злочинності [3]. Крім того, щодо «білокомірцевої» злочинності можливо застосовувати поняття «злочини без жертв».

Серед дослідників, які розглядали різні аспекти, що пов'язані із явищем вітчизняної «білокомірцевої» злочинності, варто зазначити таких кримінологів, як М. Мельника, який вивчає проблеми корупції [4], О. Кальмана, який займався дослідженням економічної злочинності [5], соціолога І. Руценка, який досліджує проблему соціології злочинності [6] та вважає, що в Україні сформувалося «кримінальне суспільство», в якому «... суспільне життя включає чисельні елементи кримінального як форми соціального» [7].

На проблему правової та моральної нечистоплотності української еліти звертає увагу вітчизняний соціолог Є. Головаха, який зазначає, що «... у нас угорі всієї суспільної ієрархії опиняються найжадібніші, найаморальніші та найпідліші люди. Так стається тому, що більш-менш інтелектуально вільні та чесні мають багато обмежень: тут не можна, бо втрапиш совість; там не можна, бо загубиш гідність, тощо» [8].

Серед робіт, в яких розглядаються різні види «білокомірцевих» злочинів варто зазначити наукові розвідки таких дослідників, як А. Бойко, Т. Кузнецова, І. Попова, І. Піголенко [9-12] та інших.

Водночас «білокомірцева» злочинність як соціальне явище ще потребує всебічного вивчення. Адже вона належить до тих соціальних проблем, які лежать на поверхні, до комплексного фундаментального дослідження яких, однак, ще не бралися науковці. Взагалі дане поняття використовується переважно у площині соціологічного дискурсу та не є поширеним серед вітчизняних правознавців.

Теоретико-методологічні засади дослідження злочинів «білих комірців» в українських реаліях ми спробуємо обґрунтувати, спираючись на сучасні теорії в соціології. Так, польський соціолог П. Штомпка у своїй теорії соціальних змін говорить про три форми незалежної динаміки соціальних структур, які він розглядає у вигляді трьох принципів практики: інерції, моменту та послідовності [13, с. 532]. На думку дослідника, «принцип інерції» полягає у «... наданні переваги тому, щоб функціонування продовжувалося у тому ж режимі, без радикальних поворотів». Згідно із «принципом моменту» – «... за певною стадією або фазою частіше за все наступає наступна, тобто процес не зупиняється та не повертається у зворотному напрямку». Нарешті, «принцип послідовності», «... сутність якого полягає у тому, що фази, які йдуть одна за іншою, найчастіше не можуть бути пропущені» [14, с. 269-270].

В українських реаліях «принцип інерції» полягає у забезпеченні постійного функціонування кримінальних практик; «принцип моменту» полягає у незворотності протиправних дій, незалежно від персоналій, які діють в межах соціальних інститутів (наприклад, незважаючи на зміну керівництва певної управлінської структури або навіть влади у державі); «принцип послідовності» – у тому, що фази, у рамках яких здійснюються кримінальні практики, є послідовними та врешті-решт кардинально впливають на суспільство. Зокрема, злочини «білих комірців» призводять до більш глибокої соціальної аномії, ніж злочини з боку традиційного криміналу, а побудова «кримінального суспільства» взагалі має наслідком згорання або фактичне нівелювання демократії, інститутів громадянського суспільства та всього того, що перешкоджає послідовному самовідтворенню «кримінального суспільства».

Крім того, ми звернемося до теорії самореферентних систем Н. Лумана, яка також здатна пояснити явище «білокомірцевої» злочинності в українському суспільстві. Згідно із Н. Луманом, суспільство постає у якості «... самореферентної соціальної системи (самореференція – посилання на самого себе), яка здатна організувати саму себе» [13, с. 538]. Як зазначає Н. Луман «... систему можна назвати самореферентною, якщо елементи, з яких вона складається, вона сама конститує як функціональні єдності та у всіх відносинах між цими елементами забезпечує посилання на це самоконституювання, таким чином безперервно відтворюючи його» [15, с. 65]. Тобто «кримінальне суспільство», яке набуло чітких контурів в українських реаліях, має внутрішні та зовнішні причини до самовідтворення самого себе, а злочини «білих комірців» надають соціальним зв'язкам у такому суспільстві інституціоналізованих форм.

Отже, метою даної статті є з'ясування причин поширення та особливостей функціонування «білокомірцевої» злочинності в Україні. У зв'язку із цим, у дослідженні пропонується вирішення таких завдань:

- з'ясувати соціальні передумови явища «білокомірцевої» злочинності;
- пояснити, на чому ґрунтується вітчизняна «білокомірцева» злочинність у «кримінальному суспільстві».

Починаючи ще з радянських часів, експерти зазначали достатньо високий рівень організованого криміналу в Україні, наприклад, про це говорив ще радянський фахівець з організованої злочинності А. Гуков [16]. Однак рівень криміналізації сучасного українського соціуму не витримує ніякого порівняння із радянським суспільством, адже у вітчизняному суспільстві кримінальні практики мають тотальний характер, а «білокомірцеві» злочини стали настільки звичними, що сприймаються у якості соціальної норми.

Спробуємо з'ясувати соціальні передумови подібного стану речей. Початкове становлення української держави відбувалося без війн та революцій. Однак не можна сказати, що процеси, які

супроводжували перші роки української незалежності, були вдалим за своїми наслідками для українського соціуму. За майже двадцять три роки незалежного існування, попри певні позитивні тенденції, в Україні чітко вималювалися гострі негативні явища. До них, зокрема, належить стрімке майнове розшарування населення та поява невеликої, але дуже заможної верстви суспільства – доларових мільйонерів та олігархів-мільярдєрів. Водночас більшість населення опинилася у стані зубожіння.

Сам процес майнового розшарування, тим більш у такі короткі терміни, апріорі не міг відбуватися законно та прозоро. Навпаки, приватизація супроводжувалася кримінальними війнами, які найбільш гостро проявили себе у розвинутих регіонах півдня та сходу країни, зокрема у Донбасі, Криму, а також у столиці країни – місті Києві. Новітня вітчизняна історія засвідчила, що український кримінал виявився готовим до боротьби не лише за економіку країни, а й за владу в ній.

Водночас після здобуття незалежності спостерігалось явище об'єднання старої еліти (республіканської партійної номенклатури, «червоних» директорів, представників силових структур тощо) із криміналом та новою генерацією підприємців, які навіть за бажання жити за законом фактично не могли цього зробити. Отже, постала нова еліта, яка не була обтяжена законослухняною поведінкою та діяла відповідно до вимог часу.

Інакше кажучи, на нашу думку, існує генетичний зв'язок між «білокомірцевою» злочинністю та кримінальними війнами, які велися на зорі становлення ринкової економіки у державі. Адже внаслідок подібної соціальної мобільності в економіку та політику прийшли громадяни, які були готові переступити закон.

У зв'язку із цим доречно навести думку Е. Сатерленда, який зазначав, що «... суспільна думка ніколи б не була добре організованою проти кишенькових злодіїв, якби більша частина інформації про кишенькові крадіжки поступала б безпосередньо від самих злодіїв» [1, с.32-33].

Спробуємо розібратися, що собою являє «білокомірцева» злочинність у вітчизняних реаліях. Одним із «китів», на якому стоїть вітчизняна «білокомірцева» злочинність є корупція. Ні для кого в Україні не є секретом, що рівень корупції у нашому суспільстві є високим. Дані моніторингу Transparency International засвідчують, що Україна вже протягом тривалого часу входить до низки держав, з високим показником рівня корупції. В українських реаліях корупція відіграє роль певного шлюзу, за допомогою якого вільно переміщуються «брудні» капітали. Корупція дає змогу незаконно збагачуватися, не застосовуючи такі традиційні інструменти злочинності як обман та насильство.

Треба мати на увазі, що «білокомірцева» злочинність в Україні є надзвичайно латентною та водночас безкарною, що деморалізує соціум, доводячи його до стану аномії. Особливо це небезпечно для найбільш активної його частини – молоді, яка наслідую подібні зразки поведінки, а згодом і відтворює їх.

Крім того, на думку фахівців, вітчизняна злочинність спирається на економічне підґрунтя. Як зазначив О. Кальман, «...масштаби злочинності у сфері економіки досягли такого рівня, що вона стала визначати характер та напрямок реформ не лише у сфері економіки, але й у системі державного будівництва та правоохоронної діяльності» [17].

Спробуємо розглянути явище «білокомірцевої» злочинності на прикладі окремо взятих соціальних інститутів (див. табл. 1). Кожен соціальний інститут «... як сталий механізм організації спільного життя людей, усталена форма закріплення і здійснення ними спеціалізованої діяльності» [18, с. 123] має власний сегмент професійної діяльності у межах суспільного поділу праці. При цьому наведений нижче перелік кримінальних практик у межах окремих соціальних інститутів є типовим, в жодному разі не є вичерпним та остаточним.

Таблиця 1.

Злочини «білих комірців» у межах окремих соціальних інститутів

Вид злочинності	Соціальна сфера	Сфера професійної діяльності	Агенти кримінальних дій	Типові кримінальні практики
Злочини «білих комірців»	економіка	підприємництво	підприємець, чиновник	корупція, ухиляння від сплати податків, «відкати», невіплата зарплати працівникам
	державне управління	органи державної влади та органи місцевого самоврядування	державний службовець, чиновник, депутат	корупція, «відкати», зловживання службовим становищем
	правоохоронні органи	міліція, прокуратура	співробітник міліції, працівник прокуратури	корупція, приписки, «кришування» традиційних та організованих форм злочинності
	медицина	лікарня, аптека	лікар, фармацевт, чиновник у сфері охорони здоров'я	корупція, «чорна трансплантологія», зговір із фармацевтами, лікування за надуманими діагнозами

По суті, можна говорити про явні та латентні функції соціальних інститутів. Наприклад, такі соціальні інститути, як міліція або прокуратура, у випадку порушення кримінальної справи проти чиновника чи бізнесмена, який переступив закон, не ставлять за пріоритетну мету відновити законність та притягнути порушника до відповідальності. У даному випадку є наявною латентна (кримінальна) функція – поживитися з цієї ситуації, вдаючись до корупції.

Зазначимо, що ще Е. Сатерленд звернув увагу на чинник культурної однорідності «...законодавців, суддів, а також осіб, які виконують закон, з одного боку, та бізнесменів – з іншого» [1, с. 31]. Все це робить ставлення до злочинів «білих комерційців» не лише терпимим з боку суспільства, а й забезпечує лояльність щодо них з боку правоохоронних органів.

До речі, зародження вітчизняних ринкових відносин та українського капіталізму пов'язане із пріоритетом сили над грошима, які можна отримати силою. Цей феномен яскраво проявився у двох явищах – підприємницькому русі у кінці 1980-х – середині 1990-х років та одночасному розквіті на вітчизняних теренах такого різновиду злочинності, як рекет.

На сучасному етапі «наїзди» на бізнес з боку контролюючих органів також подібні до рекету. Адже податківці чи співробітнику УБЕПу штрафують бізнесменів на великі суми через те, що бізнес за існуючими законами, економічними та соціальними умовами, апріорі нездатен працювати чесно. Тому будь-якого бізнесмена можна за бажанням притягти до кримінальної відповідальності. Як влучно констатує І. Рущенко «...чесний бізнес за умови виплат державі всіх податків навіть теоретично нічого, крім збитків, не приносив» [6, с. 199].

Таким чином, ми змушені констатувати, що «білокомерційцева» злочинність є реальністю українського соціуму. На нашу думку, її поширення пов'язане із тими трансформаційними процесами, які супроводжують українське суспільство. Проте не сам перехідний період є ключовим фактором у розповсюдженні «білокомерційцевої» злочинності, а тотальна криміналізація суспільства – аж до побудови «кримінального соціуму» включно, і перешкодити цьому процесові не змогли (або не хотіли) представники тих соціальних інститутів, які повинні були це зробити. Інакше кажучи спрацював принцип: «Якщо ти не можеш перемогти злочинність, потрібно її очолити».

Тому, на нашу думку, для більш ґрунтовного вивчення даної проблеми потрібне залучення методів соціологічної науки, які не лише зможуть констатувати фактичне сприйняття суспільною свідомістю злочинів «білих комерційців» у якості певної соціальної норми, а й будуть здатними пояснити глибинні причинно-наслідкові дії, які призвели до побудови «кримінального суспільства». Крім того, на нашу думку, соціологічна наука здатна внести свій внесок у процес декриміналізації українського соціуму. Отже, тема «білокомерційцевої» злочинності ще чекає серйозного вивчення з боку соціологів.

Література:

1. Сатерленд Эдвин Х. Являются ли преступления людей в белых воротничках преступлениями? / Эдвин Х. Сатерленд // Социология преступности (Современные буржуазные теории): сб. статей / под ред. М. Вольфганга; [ред. пер. с англ. Б. С. Никифоров]. – М.: Издательство «Прогресс», 1966. – 368 с. – С. 45-59.
2. Гидденс Э. Социология / Э. Гидденс / При участии К. Бердсолл: пер с англ. Изд. 2-е, полностью перераб. и доп. М.: Едиториал УРСС, 2005. – 632 с.
3. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 1998. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://leksika.com.ua/15540128/legal/bilokomirtseva_zlochinnist
4. Мельник М.І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії: Монографія / М. Мельник. – К.: Атака, 2001. – 304 с.
5. Кальман О. Г. Стан та головні напрямки попередження злочинності в Україні: теоретичні і прикладні проблеми / О. Г. Кальман. – Харків: Гімназія, 2003. – 352 с.
6. Рущенко И. П. «Криминальная революция» как социетальный фактор / И. П. Рущенко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. – №3. – С. 194-210.
7. Рущенко И. П. От «криминальной революции» к «криминальному обществу» [Електронний ресурс] / И. П. Рущенко / Санкт-Петербургский центр девиантологии – Режим доступу: <http://deviantology.spb.ru/news/ot-kriminalnoy-revoljutsii-k-kriminalnomu-obschestvu/>
8. Буткевич Б. Соціолог Євген Головаха: «В Україні вгорі всієї суспільної ієрархії опиняються найжадібніші, найаморальніші й найпідліші люди» [Електронний ресурс] / Б. Буткевич // Український тиждень. – 2013. – 7 квітня. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/75813>
9. Бойко А. До питання про взаємозв'язок економічної злочинності та корупції [Електронний ресурс] / А. Бойко // Інтернет-видання «Юриспруденція». – 2004. – 18 травня. – Режим доступу: <http://www.lawyer.org.ua/?w=r&i=&d=283>
10. Кузнецова Т.К. Офшорні операції як чинник тонізації економіки / Т.К. Кузнецова // Український соціум. – 2009. – №4(31). – С. 70-73.

11. Пиголенко І.В. Соціологічна складова дослідження проблеми ухилення від сплати податків / І. В. Пиголенко // Український соціум. – 2010. – №1. – С. 65-72.
12. Попова И. Моральное оправдание и нормативная составляющая теневых практик (К постановке проблемы) / И. Попова // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – №1. – С. 30-50.
13. Зборовский Г.Е. История социологии: [учебник]. / Г.Е. Зборовский. – М.: Гардарики, 2004. – 608 с.
14. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка; [пер. с англ. под. ред. В. А. Ядова]. – М.: Аспект-Пресс, 1996. – 416 с.
15. Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории / Н. Луман; [пер. с нем. И. Д. Газиева; под ред. Н. А. Головина]. – СПб.: «Наука», 2007 – 641 с.
16. Щекочихин Ю. Лев прыгнул! [Электронный ресурс] / Ю. Щекочихин // Литературная газета. – 1988. – 20 июля. – Режим доступа: <http://maxpark.com/community/4489/content/1966924>
17. Кальман А. Что противопоставит преступности? [Электронный ресурс] / А. Кальман // Зеркало недели – 2009. – №8. – 7 марта. – Режим доступа: http://zn.ua/LAW/chto_protivopostavit_prestupnosti-56326.html
18. Соціологія: словник термінів і понять / [Біленький Є.А., Дебой В.М., Козловець М.А. та ін.]; за заг. ред. Біленького Є.А. і Козловця М.А. – К.: Кондор, 2006. – 372 с.